

УДК 37.016:3:[911.3:(30+33)]

ВИКОРИСТАННЯ ПОЕТАПНОГО ПІДХОДУ ДО ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ НА УРОКАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Л. Л. Мироненко

На основі інтеграції результатів психолого-педагогічних досліджень виокремлено етапи процесу формування і закріплення суспільствознавчих понять на уроках соціально-економічної географії. Із метою поліпшення результативності засвоєння учнями суспільствознавчих понять запропоновано методичні рекомендації щодо використання вчителем поетапного підходу до процесу їх формування.

Ключові слова: суспільствознавчі поняття, соціально-економічна географія, поняття, мотивація, чуттєве сприйняття, розумова діяльність.

Мироненко Л. Л. Использование поэтапного подхода к формированию обществоведческих понятий на уроках социально-экономической географии

На основе интеграции результатов психолого-педагогических исследований выделены этапы процесса формирования и закрепления обществоведческих понятий на уроках социально-экономической географии. С целью улучшения результативности усвоения учениками обществоведческих понятий предложены методические рекомендации по использованию учителем поэтапного подхода к процессу их формирования.

Ключевые слова: обществоведческие понятия, социально-экономическая география, понятие, мотивация, сознательное восприятие, умственная деятельность.

Myronenko L.L. Applying Phased Approach to Forming Knowledge in Social Science Concepts at the Lessons of Socio-economic Geography

Stages of the process of formation and mastering knowledge in social science concepts at the lessons of socio-economic geography on the base of the results of psychological and educational research integration are defined in this paper. In order to improve the level of students' academic achievement in learning social science concepts author of this paper proposes guidelines on applying phased approach to their formation.

Keywords: Social science concepts, social and economic geography, concept, motivation, sensory

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-економічного і політичного розвитку держави метою освіти є створення умов для особистісного розвитку школярів як компетентних, активних, відповідальних громадян України, здатних ефективно відповідати на сучасні індивідуальні й суспільні виклики. Потребою часу є розвиток в учнів інтересу до суспільствознавчої сфери знання; навчання їх уміння формувати й задовольняти власні освітні запити; створення умов для опанування молоддю знань про суспільство, навичок аналізу й оцінювання суспільних явищ, процесів і тенденцій у власній країні та світі; формування у школярів активної громадянської позиції та мотивації до соціальної активності, навчання ефективно спілкуватися, взаємодіяти і співпрацювати з окремими індивідами, соціальними групами чи спільнотами.

Суспільствознавчі поняття посідають особливе місце в системі наукових знань, мають достатньо великий ступінь узагальнення та формуються впродовж тривалого часу.

Аналіз публікацій. В Україні питання формування наукових понять прямо чи опосередковано розглядали С. У. Гончаренко, Г. С. Костюк, Я. Б. Олійник, В. А. Онищук, О. С. Падалка, В. Ф. Паламарчук, М. С. Топузов, О. Г. Топчієв, Б. П. Яценко. Значний внесок у розв'язання вказаної проблеми належить зарубіжним психологам і педагогам – Л. С. Виготському, П. Я. Гальперіну, Г. П. Герасимову, А. Дістервегу, Дж. Дьюї, Л. В. Занкову, Г. О. Понуровій, С. Л. Рубінштейну, А. В. Усовій, Л. Г. Коозетовій та ін. У працях цих та багатьох інших авторів обґрунтовано психолого-дидактичні та методичні основи формування в учнів наукових понять, виокремлено ефективні прийоми й засоби керування розумовою діяльністю учнів.

У дисертаційних дослідженнях останніх років (Т. Назаренко, Н. Шиліна) висвітлено проблему формування соціально-економічних і географічних понять на уроках географії. Суспільствознавчі поняття у процесі вивчення соціально-економічної географії не систематизовані, а проблема їх поетапно-

Мироненко Леонід Леонідович, заступник директора з виховної роботи Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 1, аспірант кафедри педагогічної майстерності та менеджменту Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

го формування та закріплення потребує додаткової уваги.

Для глибокого засвоєння учнями змісту географічної освіти в сучасній школі слід особливу увагу звернути на вдосконалення та впровадження теоретичних основ формування наукових понять. Тому метою статті є проаналізувати проблему використання поетапного підходу до формування та закріплення суспільствознавчих понять на уроках соціально-економічної географії в школі.

Виклад основного матеріалу. До суспільствознавчих наук (соціальних, суспільних) належить широке коло наукових дисциплін, предметом дослідження яких є суспільство — як система загалом, так і окремі його частини, функції та елементи, а також людина (соціальна особа, особистість) як суб'єкт і об'єкт суспільних зв'язків і відносин. Суспільствознавчі науки — це соціологія, соціальна психологія, право, політологія, політична економія, історія, демографія, соціальна статистика, соціальна гігієна, а також науки, що водночас належать до групи гуманітарних (антропологія, етнологія, педагогіка) та природничих наук (суспільна географія, тобто економічна і соціальна географія).

Економічна і соціальна географія — це наука про загальні та специфічні закони й закономірності територіальної організації суспільства, механізм їх дії та форми прояву в територіальних суспільних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі. Як самостійна географічна дисципліна економічна і соціальна географія входить у систему географічних наук, поєднуючи елементи географії, економіки та соціології. Економічна і соціальна географія включає два курси, що вивчаються впродовж двох років: у 9 класі викладається економічна і соціальна географія України, у 10-му — економічна і соціальна географія світу.

Економічна і соціальна географія світу — галузь науки, що досліджує географічні основи світового господарства, глобальні проблеми людства та світогосподарські зв'язки, а також територіальну організацію суспільства у світі та окремих країнах з урахуванням інтеграційних процесів у різних регіонах планети. Економічна і соціальна географія України — це наука, що вивчає закономірності формування, розвитку та розміщення населення й господарства країни; дисципліна, яка досліджує економіко-географічне і геополітичне положення країни, її адміністративно-територіальний устрій, характеристики населення. Відносно недавно з'явилася нова назва «суспільна географія», але для позначення цієї дисципліни використовуються і раніше вживані терміни «економічна і соціальна географія» та «соціально-економічна географія».

В останніх дослідженнях із проблеми формування наукових понять у галузі соціально-економічної географії вживаються такі терміни: «географічні поняття» та «соціально-економічні поняття». Географічне поняття — це узагальнення

суттєвих ознак предметів чи явищ навколишньої дійсності, встановлення взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними [6, с. 129]. Кожне поняття позначається відповідним терміном, що являє собою слово або словосполучення.

Соціально-економічні поняття — це форма мислення, у якій відбиваються загальні та водночас істотні властивості людського соціуму і явища об'єктивної дійсності (природи), загальні взаємозв'язки між ними, представлені у вигляді цілісної сукупності ознак через поєднання природничих, суспільних, виробничих, господарських категорій [3, с. 7]. Ураховуючи останні тенденції науки (введення терміна «суспільна географія»), вважаємо за доцільне використовувати термін «суспільствознавчі поняття», що найбільш вдало підкреслює їх суть. Суспільствознавчі поняття — це форма мислення, яка відображає сукупність істотних ознак елементів людського соціуму: суспільства як системи загалом і людини як суб'єкта та об'єкта суспільних відносин у нерозривній єдності із явищами об'єктивної дійсності.

Існує багато визначень терміна «поняття»: від його інтерпретації як форми мислення до форми наукового знання. У словнику С. У. Гончаренка відзначається, що поняття — «одна з форм мислення, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак» [1, с. 264]. Із філософської точки зору, поняття — це, з одного боку, відносно самостійна теоретична система, найнижчий рівень у системі наукового знання, а з іншого — центральний компонент при побудові вищих рівнів наукової картини світу.

На результативність засвоєння старшокласниками суспільствознавчих понять мають вплив: рівень розуміння понять (що не вичерпується лише знанням визначень тих чи інших понять) і правильне оперування поняттями в конкретних ситуаціях та практичне їх використання. Далеко не всі педагоги розуміють, що процес формування понять — це спеціально організований, складний, цілісний, психолого-педагогічний процес, який потребує від учителя контролю та чіткої організації. Засвоєння понять учнями часто супроводжується суперечностями труднощами:

- наукове поняття, на перший погляд, засвоєне, але оперувати ним учневі важко або неможливо. Це виявляється, насамперед, тоді, коли учень опиняється в нових нестандартних умовах і стикається із труднощами при практичному використанні того чи іншого поняття;

- учень досить часто вміє оперувати науковим поняттям, застосовує його на практиці, але не досить повно розуміє його суть. Це відбувається, коли поняття засвоєні учнем формально (запам'ятовування термінів, визначень), а не осмислено у процесі активної пізнавальної діяльності.

Щоб подолати ці труднощі, вчителів слід дотримуватися методики, яка передба-

чає використання поетапного підходу до процесу формування та засвоєння наукових, і, зокрема, суспільствознавчих понять.

Інтегруючи результати психолого-педагогічних досліджень П. Я. Гальперіна, В. В. Давидова, Г. С. Ковальної, А. В. Усової, М. М. Шардакова та інших учених [2, с. 161], ми виділили п'ять етапів процесу формування суспільствознавчих понять: мотиваційна і змістова підготовка до засвоєння поняття; організація чуттєвого сприймання предметів і явищ природи; організація розумової діяльності, спрямованої на виокремлення істотних ознак поняття; узагальнення й словесне визначення суті поняття, позначення його відповідним терміном; введення сформованого поняття в систему географічних знань.

Завдання першого етапу – забезпечити стійку мотивацію учнів до процесу формування суспільствознавчих понять. Щоб учні активно включилися у цей процес, їм варто усвідомити, навіщо необхідно засвоїти те чи тих поняття, тобто мотив діяльності. Добре, якщо учень у майбутньому хоче обрати професію, пов'язану саме з географією. Якщо ж ні, важливо забезпечити стійку мотивацію старшокласника (пізнавальні, соціальні мотиви) щодо оволодіння новими знаннями для самовдосконалення, професійного визначення та особистісного зростання. У цьому сенсі доцільно згадати слова Н. Хілла: «Знання не мають жодної ваги, якщо не використовуються для досягнення важливої мети».

Пізнавальний інтерес і позитивне ставлення школярів до засвоєння тих чи тих понять забезпечується шляхом добору доступного, цікавого матеріалу, зокрема, зачитування уривків з оповідань, демонстрування фрагментів діафільмів чи кінофільмів, ілюстрацій, натуральних об'єктів, відгадування загадок, ребусів, кросвордів, проведення дослідів тощо.

Наприклад, при формуванні стійкого інтересу (мотивації) до опанування поняття «урбанізація» потрібно розпочати зі вступної розповіді вчителя (з елементами бесіди) про те, що впродовж багатьох років в Україні відбувається зростання міст і міського населення. Як варіант, можна поставити проблемне запитання: «Чому, на вашу думку, останнім часом у нашій країні збільшується частка міського населення?». Доцільно навести приклади тих регіонів України, де відсоток міських жителів один із найвищих (Дніпропетровська – 80 %) та найнижчий (Закарпатська – 37 %). Розповідь учителя повинна супроводжуватися наочністю (слайдами із зображеннями найбільш чи найменш урбанізованих регіонів України). Можна захопити учнів, які народилися в селі чи селищі (або їхні батьки чи дідусь, бабуся) і згодом переїхали у місто, на особистому прикладі пояснити явище урбанізації. Рекомендуємо використати таблиці, схеми для посилення уваги старшокласників (наприклад, показати у вигляді таблиці динаміку зміни кількості населення деяких міст України впродовж останніх 50 років). Зазначимо, що мотива-

ція навчальної діяльності здійснюється протягом усього процесу формування поняття, не обмежуючись першим його етапом.

Другий етап – організація свідомого сприймання предметів і явищ природи. Воно забезпечується за допомогою попереднього добору та демонстрування об'єктів природи, що повинні відповідати змістові того поняття, яке формується. Сприймання таких об'єктів відбувається через відчуття їх окремих ознак і веде до накопичення школярем чуттєвого досвіду, без якого неможливе теоретичне засвоєння знань – наукових понять.

Кожне окреме поняття потрібно всебічно характеризувати, уточнюючи всі можливі ознаки. Так, наприклад, формуючи поняття «урбанізація», вчитель опирається на її риси: високу густоту населення, розгалужену мережу населених пунктів, добре розвинену транспортну систему.

Третій етап – організація розумової діяльності. Основне завдання полягає у виокремленні істотних ознак поняття, встановленні взаємозв'язків і залежностей між ними. Важливо визначити не лише загальні риси, а ті, що вирізняють поняття з-поміж подібних. Для реалізації цих завдань учням необхідно оволодіти прийомами розумової діяльності (порівняння, узагальнення, систематизація, аналіз, синтез, абстрагування).

Розумова діяльність починається тоді, коли у свідомості школярів накопичено достатню кількість конкретних фактів, уявлень, тобто матеріалу для мислення. Учні не зрозуміють суті поняття, якщо не включаться в самостійну розумову діяльність. Її успіх залежить від вдалого підбору вчителем пізнавальних завдань, методів і засобів їх виконання. Наприклад, пропонується розв'язати таку географічну задачу: «Місто Северодонецьк було утворено 1938 р. Знайдіть це місто на карті «Господарство» в атласі. 1959 року кількість його населення становила 33 тис. жителів, 2001 – 119 тис. Як ви вважаєте, з чим пов'язані такі високі темпи зростання кількості населення?». Також можна запропонувати дітям скласти кросворд чи розв'язати логічні задачі. Наприклад, укласти невелику розповідь, використовуючи поняття: «урбанізація» – «агломерація» – «субурбанізація».

Четвертий етап – узагальнення суті поняття та позначення його відповідним терміном. Завдання цього етапу полягає в тому, щоб узагальнити виокремлені на попередньому етапі істотні ознаки поняття у вигляді доступного словесного визначення та позначити його відповідним терміном.

Можна підвести дітей до того, щоб вони самостійно дали визначення того чи іншого поняття. Хоч і не цілком точні, такі спроби краще закріплять у пам'яті визначення поняття. Завдання вчителя – скорегувати результати міркувань учнів і дати зрозуміле визначення, призначене для запам'ятовування. Так, урбанізація – це процес зростання міського населення, швидке зростання міст та їх ролі в розвитку суспільства [4, с. 50]. Потрібно закріпити сутність поняття

за допомогою запитань чи проблемних завдань (наприклад: «Поміркуйте та назвіть чинники, що сприяють процесам урбанізації та субурбанізації»).

Н. Ф. Талызина вказує, що позначення поняття окремим терміном – це не кінець, а лише крок на шляху засвоєння поняття. Наступним кроком є включення цього визначення в ті дії учнів, які вони виконують із відповідними об'єктами і за допомогою яких будують у своїй свідомості поняття про об'єкти [5, с. 194].

П'ятий етап – введення сформованого поняття в систему географічних знань (реалізація міжпоняттєвих зв'язків і практичне використання) полягає в об'єднанні засвоєних географічних понять у систему, у розкритті зв'язків і відношень між елементами цієї системи, розташуванні їх у певному порядку та раціональній послідовності. Завдання цього етапу – у введенні сформованого поняття в систему географічних знань та активному його використанні. Поняття «урбанізація» впливає з поняття «розселення», «місто», «село», та, своєю чергою, наводить на нові: «агломерація», «субурбанізація». Усі ці поняття повинні бути викладені у вигляді логічного ланцюжка, щоб старшокласники могли закріпити їх у пам'яті саме в цій послідовності (так пригадувати окреме поняття через тривалий час буде набагато простіше). Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним.

Учитель має упевнитися, наскільки свідомо учні засвоїли те чи інше поняття, закріпити отримані знання за допомогою певних вправ. М. Н. Скаткін спочатку пропонує учням повторити основні ознаки поняття. Але цього замало, бо учень може механічно завчити ознаки, не усвідомивши їх, не проаналізувавши і не узагальнивши конкретний матеріал. Щоб перевірити ступінь розуміння поняття, необхідно сприяти практичному застосуванню отриманих знань. Із цією метою вчитель може запропонувати учням виконати низку завдань, наприклад, дати відповіді на запитання на кшталт: «У якому регіоні України сконцентровані великі міста?», «Які ти знаєш міста-мільйонери?», «Яка частка міського населення у твоєму місті?», «Які ви можете назвати ознаки низького рівня урбанізації Закарпатської області?» тощо. Відповідаючи на такі питання, учень повинен свідомо застосовувати отримані знання і мати чітке уявлення про поняття «урбанізація». Якщо учень дає помилкові відповіді, він засвоїв поняття погано.

Висновки. Застосовуючи поетапний підхід до процесу формування та засвоєння суспільствознавчих понять, педагоги мають дотримуватися чіткого алгоритму дій. Спочатку забезпечуються стійка мотивація, чуттєве сприймання предметів і явищ природи і активізація розумової діяльності.

Далі формується власне поняття, узагальнюється його суть. Поняття закріплюється шляхом використання проблемних завдань і запитань, учні самостійно опановують нове поняття за допомогою навичок самоконтролю. Засоби наочності під час індивідуальної, фронтальної чи групової форм організації навчально-виховного процесу активізують зорове запам'ятовування системи понять теми. Учитель сприяє формуванню в учнів тих чи інших понять шляхом введення їхніх нових або додаткових ознак, встановлення міжпоняттєвого зв'язку, розкриття змісту поняття за допомогою логічних операцій. Практичне застосування вивченого поняття відбувається за допомогою встановлення міжпоняттєвих зв'язків, застосування вивчених понять у повсякденній практиці.

Процес формування суспільствознавчих понять не може бути хаотичним і непередбаченим. Дотримання педагогом чіткої методики та постійний контроль цього процесу забезпечать високий результат засвоєння понять та закріплення їх у пам'яті на тривалий час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Мироненко Л. Л. Технологія формування та закріплення понять на уроках соціально-економічної географії / Л. Л. Мироненко // SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION: PEDAGOGI AND PSYCHOLOGI, I (7). – Budapest : Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe, 2013. – № 14. – С. 159–163.
3. Назаренко Т. Г. Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Т. Г. Назаренко. – К., 2004. – 20 с.
4. Садкіна В. І. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. І. Садкіна, О. В. Гончаренко. – Харків : Оберіг, 2009. – 288 с.
5. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология : учеб. для студ. сред. пед. учеб. заведений / Н. Ф. Талызина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр Академия, 1998. – 288 с.

Цитувати: Мироненко Л. Л. Використання поетапного підходу до формування суспільствознавчих понять на уроках соціально-економічної географії / Л. Л. Мироненко // Постметодика. – 2014. – № 3. – С. 27–30.

© Л. Л. Мироненко, 2014. Стаття надійшла в редакцію 11.03.2014 ■